

Teatrum mundi Jozefa Budského

Andrej Mat'ášik

Zo životopisu

- Narodil sa 11. júna 1911 v Prahe.
- Ako sedemnásťročný sa stal členom zboru spevohry Mestského divadla na Kráľovských Vinohradoch v Prahe.
- Po krátkodobom pôsobení vo Vladykovej a Burdovej spoločnosti sa v roku 1935 stal členom českej činohry SND.
- V roku 1945 prešiel z hereckého súboru medzi režisérov SND.
- Súčasne sa stal aj umeleckým šéfom činohry (1945 – 1953).
- Stal sa vedúcim pedagógom Odborného divadelného kurzu pri Štátnom konzervatóriu v Bratislave (1946-54) a od roku 1950 pôsobil na Divadelnej fakulte Vysoké školy múzických umení (do 1975).
- Do dôchodku odišiel v roku 1977, žil v Dubovej pri Modre.
- Tragicky skončil 31. januára 1989 v Bratislave

Výber z diela

So skúsnosťami člena súboru spevohry Divadla na Vinohradoch a ďalších českých divadiel nastúpil v roku 1935 do českej činohry SND. Pod vedením režiséra Viktora Šulca sa rýchlo stal protagonistom súboru a dostával príležitosti stvárniť kľúčové postavy náročného Šulcovho repertoáru, napr. **Demetriusa** v Shakespearovom Sne noci svätajánskej (1935), **Valéra** v Moliérovom Tartuffovi (1936), **Dr. Galéna** v Čapkovej Bielej nemoci (1937). Po zrušení českej činohry (1938) akceptoval ponuku a zostal členom poslovenčeného SND. Jeho herectvo malo bližšie k modernej poetike Hoffmanna a Jamnického ako k tradicionalistickým inscenáciám Borodáča, hral však aj v nich, napríklad titulnú postavu v Sofoklovom **Kráľovi Oidipovi** (1941). Režisér Ferdinand Hoffmann cieľavedome využíval Budského schopnosť nonverbálneho konania, plasticitu a expresívnosť jeho gesta a zmysel pre hravosť, čo herec dokumentoval na stvárnení postáv **Dona Carlosa** v Hugovej dráme Hernani (1940), **Robespiera** v Büchnerovej Dantonovej smrti (1940) či **Orina** v O'Neilovej Americkej Elektre (1940). Režisér Ján Jamnický

spoluformoval Budského plastické využitie hlasových prostriedkov, schopnosť vnieť do interpretácie postavy hodnotiace prvky, dynamicky meniť atmosféru inscenácie. K najzaujímavejším Budského hereckým kreáciám v Jamnického inscenáciách patrili **Dr. Chomút** v Stodolovej komédii *Keď jubilant plače* (1941), **Milan** v Poničanových Štyroch (1942), **Puck** v Shakespearovom *Sne noci svätajánskej* (1942). Poslednou Budského hereckou postavou bol **Hamlet** v Lichardovej, Budského a Rakovského „tímovej“ réžii (1950).

Budského obrovský prínos pre slovenskú divadelnú kultúru je spätý s jeho režijnou tvorbou. Po viacerých príležitostných réžiách bolo zlomom jeho uvedenie Stodolovej komédie **Mravci a svrčkovia** (1943), keď aktualizačnými zásahmi posilnil spoločenskokritické tóny autorovej výpovede, umocnil ich poetikou grotesky a modernú podobu inscenácii určila aj scénografia. Po vojne sa stal umeleckým šéfom činohry SND a formoval ju ako divadlo moderné, jasne artikulujúce svoju filozofickú orientáciu a spoločenskú pozíciu (Moliérov **Tartuff** (1946), Laholov **Atentát** (1949) či Gribojedovove **Útrapy z rozumu** (1949)). V tomto období sa vyhrnil aj jeho záujem o divadelné uvádzanie poézie (**Smrť Jánošíkova**, 1948, **Marína**, 1948). Nakoľko ho však po uvedení *Maríny* obvinili z formalizmu, pretože použil na tú dobu neobvyklé prvky, smerujúce k "totálnemu divadlu" (svetelné efekty, prelínanie hudby, tanca, spevu a recitácie i zborového prednesu), rezignoval na tento typ tvorby a vrátil sa k nej až v r. 1956 **Piesňou našej jari**. Istou ozvenou týchto úsilí bola inscenácia Chrobákovej **Poviestky** (1973) na VŠMU.

Budský začiatkom 50. rokov akceptoval oficiálne presadzovaný program socialistického realizmu. Novú etapu symbolicky odštartovala inscenácia štúrovskej poézie **Pieseň našej jari**, ktorou sa vrátil k divadlu expresívneho výrazu, metafory, hereckej plasticity a výrazne nadčasových myšlienok. V rýchlej sérii naštudoval Tylov **Krvavý súd** (1957), **Romea a Júliu** (1957), Višnevského **Optimistickú tragédiu** (1957), Čapkovu **Bielu nemoc** (1957), Arbuzovovu **Príhodu na brehu rieky** (1960), Čechovovho **Ivanova** (1961) a Karvašovu hru **Antigona a tí druhí** (1962). Jeho pozícia zosilnela po úspešnom zájazde činohry SND do Moskvy, kde Budského inscenácie získali veľmi priaznivé hodnotenia. Budský potom uviedol napríklad aj Brechtovho **Dobrého človeka zo Sečuanu** (1962), Gorkého

Letných hostí (1963), Huchhuthovho **Zástupcu** (1966), Karvašov **Experiment Damokles** (1967) či **Krvavé sonety** (1968). V Prahe si získal uznanie začiatkom 60. rokov réžiou Tylovho **Jana Husa** (Vinohradské divadlo, 1961) a potom aj naštudovaním Tylovej drámy **Krvavý súd alebo Kutnohorskí baníci** (ND Praha 1970), hosťoval aj v Moskve, kde naštuoval Karvašovu drámu **Antigona a tí druhí** (1967). V sedemdesiatych rokoch Budský prvý objavil možnosť obísť cenzorské zákazy divadelnými metaforami a cieľavedome hľadal také dramatické texty, cez ktoré dokázal artikulovať svoj názor na spoločenské dianie. Podarilo sa mu to Vasilievov **Pokojný úsvit** (1973), Piscatorovu dramaturgiu Tolstého **Vojny a mieru** (1974), O'Neilovho **Miliónového Marca** (1975) a predovšetkým cez poslednú réžiu v SND, Gorinovu **Šašovskú komédiu** (1976).

Vo filme debutoval v r. 1938 a vytvoril početné a výrazné filmové postavy, napr. vo filmoch *Vlčie diery* (1948), *Kapitán Dabač* (1959), *Nevesta hôľ* (1971), televíznych filmoch *Sám vojak v poli* (1964), *Canarisova krvavá hviezda* (1966) a mnohých televíznych inscenáciách. V televízii sa uplatnil aj ako režisér. Spolupracoval aj s rozhlasom, kde upútal inscenáciou *Maríny Havranovej* (1956) či *Cocteauovho Ľudského hlasu* (1958).

Televízny medailón nakrútil v r. 1981 J. Lihosit a monografiu *Divadlo plných tónov* vydal R. Mrlían (1969). V rukopise sa zachovali jeho pamäti a v roku 2001 vydal Kabinet divadla a filmu SAV v redakcii D. Podmakovej monografický zborník štúdií *Jozef Budský*.

Úvod

V medzivojnových rokoch fungovalo divadelníctvo inak, ako to poznáme dnes. Mestá vtedy prenajímali koncesiu (povolenie organizovať predstavenia) súkromným spoločnostiam. Divadelní podnikatelia podľa toho, ako sa im podarilo zabezpečiť zdroje, sformovali vždy na sezónu svoj súbor. Režisér Viktor Šulc bol od roku 1932 šéfom českej činohry v SND a v roku 1935 ponúkol miesto výraznému hereckému typu, ktorý si všimol v predstaveniach

Burdovej spoločnosti.*¹ Budský ponuku prijal a s divadlom v meste na Dunaji spojil celú svoju kariéru.

Bol neprehliadnuteľný. Štíhly, s fascinujúcim pohľadom a osobitou sugestívnou artikuláciou. Možno preto, že sa slovenčinu musel naučiť, dokázal sa ako herec doslova hrať s farbou jej slov. A možno práve vnímavosť pre melódiu reči ho priviedla k režiséorskemu záujmu o slovenskú poéziu a naštudovanie cyklu inscenácií, ktorými objavil pre povojnové divadlo štúrovských básnikov.

Keď v šesťdesiatych rokoch zažíval najväčšiu slávu, prischla jeho inscenáciám charakteristika „divadlo plných tónov“ či „teatrum mundi“². Iste, pre mnohé jeho diela je príznačná aj sýtosť použitých výrazových prostriedkov, aj expresivita, aj záujem o témy a výpovede nadčasové a nadpriestorové, teda o univerzálne problémy ľudstva – lenže súčasne sa podpísal aj pod inscenácie krehké a lyrické.

Pochopil divadelný expresionizmus a osvojil si schopnosť využívať v záujme tvorivého výsledku aj technické možnosti divadla – pracoval na svoju dobu odvážne so svetlom, hudbou, neváhal využívať projekciu, s výtvarným citom pracovať s ľudským telom v priestore. Dramaturgicky sa pritom neobmedzoval a nachádzal podnety v dielach súčasných i klasických, domácich i inonárodných. V jeho koncepcii bolo prvoradou povinnosťou divadla humanizovať človeka a spoločnosť, kultivovať zmysel pre krásu a dobro a čerpať cez estetický ideál silu vzdorovať nedokonalostiam okamihu. Jeho divadlo hovorilo rečou metafor, z ktorých vnímaví diváci odčítali jeho postoje. A nebola to náhoda, že jeho epilógom bola práve Gorinova Šašovská komédia, ktorou - a cez ktorú - sa s divadlom rozlúčil. Inscenoval ju ako obraz vlastného divadelného údelu a životnej skúsenosti. Tým múdrejším tak obrazne povedal, prečo z divadla odchádza...

Krátke:

---

¹ * Jozef Burda (1883 – 1964) viedol v rokoch 1918 – 45 vlastnú divadelnú spoločnosť pod názvom Burdova činohra a Stredočeská činohra a bol riaditeľom divadiel v Kladne a Karlových Varoch. Po roku 1949 bol desať rokov administratívnym riaditeľom Národného divadla v Prahe.

² Divadlo sveta

Divadlo ako bašta feudalizmu

V divadle nemávajú radi náročných režisérov – stále niečo chcú, s čím si nie sú spokojní, slovom, komplikujú život. Keď bol Jozef Budský po vojne umeleckým šéfom činohry, zažil aj nástup „pofebruárových výdobytkov“. V rámci „ľudovej demokracie“ začal do profilovania umeleckej činnosti hovoriť každý – zideologizovaná kritika dávala režisérovi prednášky o novej estetike a herci vysvetľovali umeleckému šéfovi, ako má korigovať program divadla. Budský, ktorý divadlo vnímal ako „poslednú baštu feudalizmu“ (ako sa so zveličením často hovorí), kde má – v umeleckých otázkach – režisér vždy právo i povinnosť urobiť všetko, aby bol výsledok optimálny, zareagoval na kritiku po svojom – abdikoval. Neslávnu éru „statočného zápasu o socialisticko-realistický charakter SND“ prenechal iným a dočkal sa doby, keď mu jeho inscenácie opäť získali úctu a uznanie.

Ako sa Budský stal Oidipom

Keď sa šéf činohry Ján Borodáč v roku 1941 rozhodol uviesť Kráľa Oidipa, považoval za samozrejmé, že titulnú postavu zahrá Dr. Ján Jamnický. Lenže Jamnický mal v tom čase vlastné bohaté tvorivé plány a nechcelo sa mu tráviť čas na Borodáčových skúškach. V rozhodujúcich dňoch, keď mal Borodáč k dispozícii vymedzený čas na skúšky preto Jamnický poslal do divadla správu, že ochorel a tak mal Borodáč iba dve možnosti – buď Oidipa zveriť inému hercovi, alebo odložiť inscenáciu. A tak sa rozhodol ponúknuť túto úlohu sugestívne pôsobiacemu Budskému – a neľutoval to nik. Jamnický sa v pokoji venoval svojim režijným projektom, Borodáč zožal slávu ako prvý inscenátor antickej drámy a Budský svojim fascinujúcim výkonom podržal inscenáciu.

Azyl v Dubovom

Keď Jozef Budský odišiel do dôchodku, odsťahoval sa z Bratislavy. V dedinke Dubová pod Malými Karpatami si vytvoril svoj nový svet, v ktorom už nemusel zvädzať každodenný zápas o právo slobodne artikulovať svoje názory. Čítal, od jari do neskorej jesene sa otužoval v bazéne a zavše prijal návštevníkov, ktorí sa mu hlásili. Potešilo ho, keď mu jeho poslední žiaci, už ako členovia Divadla pre deti a mládež v Trnave, prišli ponúknuť hosťovanie, ale zdvorilo

odmietol ich ponuku rovnako, ako návrhy z iných divadiel. Šašovskou komédiou povedal všetko, čo považoval za potrebné povedať a nechcel tento efektný epilóg rozdrobovať. A keď mu už lekári nevedeli pomôcť, bol rovnako radikálny – pred dlhým utrpením volil radšej rýchly odchod zo života. Postavil sa uháňajúcemu vlaku v januári roku, ktorý priniesol zásadný politický a spoločenský obrat...